

Polni stereotip u etničkom: prilog srpskoj imagologiji¹

Apstrakt: U ovoj studiji autorka preispituje fenomen stereotipa i njegove moguće klasifikacije u kontekstu istraživanja predstava o 'nacionalnom identitetu' u književnosti, čime svoj prilog metodološki situira u imagološke studije. Radi bolje preglednosti, u uvodnom delu je u najkraćem predstavljen predmet imagologije, koja ekspanzijom studija balkanizma i orijentalizma dobija sve veći značaj i u domaćoj društvenoj teoriji. Kako je fenomen stereotipa bazični pojam ovih disciplina i posebno imagoloških studija, polazište u istraživačkom postupku predstavljaju značenjske i funkcionalne diferencijacije u okviru samog fenomena stereotipa i reafirmisanje ovog pojma u njegovom prvobitnom značenju – kao "slika u našim glavama". Preispitivanjem i relativizovanjem uobičajenog razumevanja stereotipa u javnom govoru kao negativne predstave o 'Drugom' ('nenaučne i netačne tvrdnje' i sl.) uvođenjem distinkcije između 'nemih' i 'glasnih' stereotipa i proverom predložnog teorijskog konstrukta na konkretnom materijalu, ovo istraživanje ima za cilj da pokaže pozadinu nastanka jedne od najstabilnijih i u svakodnevnim pričama jedne od najpopularnijih odrednica etnotipa. Reč je o 'muškosti' ili naglašenoj 'seksualnosti Srba', koja je istovremeno i polni i etnički stereotip, važan konstitutivni element kolektivnog imaginarijuma, ali i sredstvo bilo pozitivne bilo negativne promocije – (auto)erotizacije, (auto)egzotizacije i (auto)orijentalizacije. U završnom delu studije, svoje polazne pretpostavke autorka proverava na lascivnim motivima srpskog usmenog predanja, kako bi iz perspektive prošlosti i 'kulturnog pamćenja' ukazala na moguće razloge održanja stereotipa 'muškosti' u savremenim pričama o svojstvima nacionalnog identiteta. Time su istraživani materijal i predistorija ovog stereotipa u funkciji testiranja održivosti i primenljivosti teorijskog konstrukta uzajamne uslovljenosti 'nemih' i 'glasnih' stereotipa i u onim narativima koji prevazilaze usko određeni kontekst lascivnih motiva u srpskoj narodnoj poeziji.

Glavne reči: imagologija, nemi i glasni stereotipi, antistereotip, polnost, bipolarnost, srpska usmena poezija.

Stereotip je najkraći način da se ispriča jedna priča. Bez nijansi, dinamike, uvoda ili zapleta, to je priča svedena na svoj zaključak. I ma koliko složena u svojoj predistoriji, takva "priča" se danas može čuti jedino kao kratka (ne)sporna konstatacija. Navodno je njeno savremeno značenje sublimacija

¹ Ovaj rad je rezultat projekta koji realizuje Institut za filozofiju i društvenu teoriju, pod rednim brojem 149029, čije ukupno finansiranje omogućava Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

mnogih ranijih priča koje su posedovale sve neophodne elemente i vodile ka istom cilju. Budući da je na kraju od svih njih ostao samo zaključak, postao je neka vrsta "kolektivnog znanja". Ali, kako su te priče počinjale, čime su bile motivisane ili kako su se razvijale, za nas uglavnom ostaje tajna. Jedino što znamo jeste da je njihovo značenje danas stabilno i da nisu nastale ni iz čega. Zato traganje za njihovim pouzdanim izvorom, posebno kada je reč o pričama (ili stereotipima) dugog trajanja, liči ili na upuštanje u rešavanje nerešivog zadatka ili na otkrivanje onoga što svi odavno znaju. Takvo istraživanje teško može da dovede do pouzdanog porekla i "prve priče", ali možda može da približi "unutrašnje mehanizme" i samu "logiku" nastanka nekih od specifičnih svojstava "etnotipa", odnosno etničkog stereotipa. To je, u najkraćem, ono što mi se čini važnim, a što još uvek, ipak, ne znamo.

Tim sam se uverenjem vodila u istraživanju u kome je jedina polazna pretpostavka bila da su, u okolnostima u kojima su nastajale, ove priče bile funkcionalne. Sledeći ovu pretpostavku, pokušala sam da rasvetlim "unutrašnju logiku" nastanka, moguće povode ili čak opravdanja, iz savremene perspektive, jednog manje-više šaljivog etničkog stereotipa. Reč je o "seksualnosti Srba", odnosno njihovoj naglašenoj "muškosti" – polnom stereotipu koji je istovremeno i etnički. Suvišno je reći da je ovaj stereotip, na posredan ili neposredan način, opšte mesto srpske usmene tradicije, ali da ni danas, u običnom i javnom govoru, njegova frekventnost nije manja. Postavši stabilna odrednica savremenog kolektivnog "imidža", ovo "svojstvo" je, kao i nekada, višesmisleno, pa su i mogućnosti manipulacije njime skoro neograničene. Osim što ima značajnog udela u lokalnoj zabavi i pričanju etno-seksualnih viceva, "mačistički imidž" Srba je neizostavni element strategija kolektivne egzotizacije i orijentalizacije i uopšte promovisanja koje se, u zavisnosti od konteksta, različito tumači – u širokoj skali vrednovanja i značenja – od autoironijskog i pozitivnog do sasvim negativnog značenja.

Iz šire perspektive, ovaj tekst je prilog proučavanju nacionalnog predstavljanja u književnosti, odnosno prilog posebnoj interdisciplinarnoj oblasti istraživanja koja se naziva *imagologija*.² S obzirom na to da je zasnovana na tematizovanju

² Od polovine prošlog veka *imagologija* se razvija u okviru antropologije i socijalne psihologije. Zamah dobija u poslednje dve-tri decenije, otvaranjem "studija imidža" i širenjem u druge istraživačke oblasti (istoriju književnosti, uporednu književnost, ekonomiju, psihologiju deteta, ženske studije i slično). Još 2001. godine Manfred Beller inicira pravljenje neke vrste imagološkog priručnika, pod radnim naslovom *Imagology: A Handbook on the Literary Representation of National Characters*, čije se štampanje očekuje sledeće godine. Više o konstruisanju "nacionalnog karaktera" u književnosti i uopšte o tipologiji istraživanja, videti: J. Leerssen, *The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey*, In: *Poetics Today*, 21, 2, 2000, 267-292.

konstrukcija "nacionalnog karaktera" i "drugosti" u književnoj praksi³, centralni pojam kojim operiše imagologija jeste pojam *stereotipa*,⁴ zbog čega ću na početku rada ispitivati značaj ovog pojma, njegovu operativnost i funkcije. Reafirmisanje prvobitnog značenja stereotipa u ne tako dugoj istoriji njegovog proučavanja,⁵ nepreciznost i reduktivnost značenja njegove dominantne upotrebe, kao i mogućnosti podele u okviru samog fenomena, sa akcentom na "nemim" (prećutnim) i "glasnim" stereotipima, u najkraćem su ključna interesovanja prvog dela teksta. Drugi deo teksta testira odnos između "nemih" i "glasnih" stereotipa na nekoj vrsti "inovativnog vokabulara" u narodnom predanju. To drugim rečima znači da se u ovom delu teksta pored potrage za "racionalnim" osnovama u "iracionalnom" zaključku proverava i funkcionalnost ovako diferenciranih stereotipa putem njihove taktičke upotrebe u narodnoj poeziji. Cilj je da se na materijalu nekonvencionalnih motiva usmene književnosti osvetli postupak kreiranja jednog od stabilnih svojstava "nacionalnog karaktera" u domaćoj imagologiji. Zato je ispitivanje ovih poetičkih strategija koliko u funkciji pokazivanja dispozitiva savremenih priča o kolektivnom "imidžu", toliko i u funkciji proveriti unapred naznačenih pretpostavki i zadatih modela u okviru kojih se analizuje fenomen stereotipa. Važno je napomenuti i to da je model zasnovan na razlici između *prećutanog* i *izgovorenog* ipak samo "model" ili "konstrukt", što znači da teško može precizno odražavati nekakvu stvarnost u uobičajenom smislu te reči. Njegova konstrukcija mi pomaže da se približim cilju – "logici" i "mehanizmu" nastanka stabilnih odrednica "etnotipa". Tek na posredan način, ovaj model može da pokaže kako je stereotip srpske "muškosti" u uskoj vezi sa delom kulturne tradicije, zbog čega je on u jakom smislu te reči za ovu kulturu uzoran, odnosno preskriptivan.

*O fenomenu stereotipa
i mogućnostima značenjske i funkcionalne diferencijacije*

Govoreći o stereotipu, govorimo o relativno novom terminu koji je poslednjih decenija dosta rabljen u različitim disciplinama društvene i političke teorije.

³ Najbolji primer imagološkog pristupa studijama balkanizma predstavlja knjiga: V. Goldsworthy, *Inventing Ruritania, The Imperialism of the Imagination*, New Haven and London, Yale University Press, 1998. dostupna i na srpskom jeziku.

⁴ Slobodno se može reći da su u imagologiji "nacionalni karakter" i "etnički stereotip" u sinonimnom odnosu. Ovim izjednačavanjem i nivelisanjem razlika ublaženo je, ako ne i odbaćeno, jako razmevanje "karaktera" u smislu nepromenljive "suštine naroda" kroz vreme.

⁵ O istoriji proučavanja stereotipa videti : P. Marković, *Civilizacija protiv varvarstva – Prilog teoriji zajedničkog porekla etničkih stereotipa*, u: Nova srpska politička misao, Etnički stereotipi, Posebno izdanje 3, 2002, 5-10.

Ipak, uprkos učestalosti upotrebe, ovaj pojam polako gubi na značaju – prvenstveno zbog nedostatka preciznog referenta i odatle nedoslednosti u korišćenju. Čini se da je i u teorijskom radu, i u javnom govoru uopšte, sve manje onoga za šta ne bismo mogli reći da je neka vrsta stereotipa ili da nije stereotip određenog doba. Kada je poslednjih godina u javnom jeziku postao poput bilo koje druge "pojmovne navike", stereotip je podelio sudbinu svih ostalih pomodnih reči ili pojmova: što je više iskustva pokrivao, ili se češće javljao kao objašnjenje ili odgovor na najrazličitije nedoumice, tim je brže gubio na svojoj preciznosti i jasnosti. Uglavnom je ono što se popularnim pojmom identifikovalo sam pojam stereotipa činilo sve banalnijim, možda čak i suvišnim. Do izostanka čvršćeg uporišta stereotipa kao analitičke kategorije došlo je i iz drugih razloga. Reč je o tome da su u ovaj pojam, u zavisnosti od disciplinarne pozicije samog istraživača, (psihološke, sociološke, antropološke...) sve do polovine prošlog veka, a u pojedinim disciplinama i mnogo duže, učitavana različita – najčešće izrazito negativna – značenja, pa je i samo pitanje *šta jeste odnosno nije stereotip* ostajalo ili usko određeno (za potrebe datog konteksta) ili "samorazumljivo". Većina istraživača, bez obzira na disciplinarne razlike, uglavnom se slagala u jednom – da stereotip znači pojednostavljeno prikazivanje pojava, grupa, kolektiva. Ono što je, međutim, najviše uticalo na njegovo dominantno javno značenje jeste pretežnost izučavanja etničkih, rasnih i polnih stereotipa, što je na kraju dovelo do svođenja ovog pojma na etničku (rasnu ili polnu) distancu, čime je cementirano njegovo "samorazumljivo" odnosno negativno značenje. Sada svi znaju da je stereotip nešto loše. Tako se i pojmu koji označava "skraćeni put" desilo isto ono što i pojavama na koje se odnosi. Drugim rečima, nije izbegao sudbinu onoga što se njime objašnjava: redukcijom je sveden na jedno (negativno) značenje i neretko bivao zloupotrebljen. Samo ime *stereotip* postalo je u javnom govoru jedno od efikasnijih polemičkih sredstava o bilo čemu da se raspravlja. Reći nekome za to što tvrdi da je stereotip, danas je najlakši i društveno dopušten način da se kaže kako je glup, neobrazovan ili bar nepromišljen i nedovoljno upućen u predmet o kome raspravlja.

Pojam stereotipa, međutim, nema jednoznačan (negativan) karakter, pa se ovladavanje ovim pojmom i njegovo definisanje u društvenoj teoriji pokazuje kao složen zadatak. Pre svega, stereotip je važna kognitivna funkcija, neodvojiva od komunikativnosti, zbog čega je sam fenomen *tipizacije* (šablonizacije, katalogizacije, klasifikacije i sl.) opisiv kao *izraz nužnosti jezičkog i misaonog ekonomisanja*. Nešto bliže određenje, koje nas uvodi u "život" samog pojma, stereotip opisuje kao mamac preovlađujućeg shvatanja, predvidljiv način govorenja i ponašanja koji se stoga očekuje. Tako shvaćen, stereotip je poput već "poznatog načina", uspostavljeni model uopštavanja, koji ima "tajnu redukcije" zbog koje se teško ili nikad ne menja. Drugim rečima, stereotip je "sporazum" između jedne čovekove potrebe i jedne čovekove sklonosti; on

svoje mesto nalazi upravo u sadejstvu inače protivurečnih svojstava čoveka – nužnosti sažimanja i pojednostavljenja utisaka i predstava o svetu, odnosno potrebe njihovog sažetog definisanja ili imenovanja, na jednoj strani, i čovekove sklonosti da se povodi za retoričkim, pa makar ono označavalo i najneverovatnije stvari, na drugoj strani. Kako je ova "prečica u mišljenju i govoru" koliko nužna toliko i normalizovana u procesu same primene, ona pre svega služi kao sredstvo prepoznavanja, orijentisanja i potvrđivanja, ali i kao mehanizam uopštavanja, vrednovanja, etiketiranja i (pre)osmišljavanja. Pojednostavljeno, stereotip jeste moćno "sredstvo", ali nije samo "sredstvo" kojim nekoga vredamo (ili hvalimo) na rasnoj, etničkoj, polnoj, profesionalnoj, ideološkoj, fizičkoj ili nekoj drugoj osnovi. Budući vrednosno neutralan pojam, mnogo je više od toga: pre i iznad svega, stereotip je način i sredstvo naše orijentacije i "organizacije mišljenja", inherentan procesu učenja i uopšte saznanog prilagođavanja svetu.⁶

Bez obzira na akademske uvide u promenljivost značenja stereotipa, jasno je da šira javnost i posebno mediji nisu imali mnogo sluha za ove "nijanse". Oni su se uglavnom povodili za promenama koje nameće politika, forsirali politički (ili društveno) korektne stereotipe, zanemarivali prevaziđene, bez osvešćenosti da su to bili ili da jesu stereotipi. Iako se s promenama ideologija menjala "korektnost" pojedinih stereotipa, ideološki ili politički stereotipi, i posebno razni birokratski formalizmi koji su i formom i sadržinom potpuno interiorizovani da ih retko ko kvalifikuje kao "sporne", odnosno stereotipne, prolazili su (i prolaze) skoro neopaženo. Čvrsto infiltrirni u "običnost" zvaničnih jezika i stilova, ne privlače analitičku pažnju. Iako ovakva situacija nije isključiva odgovornost analitičara i istraživača, odgovornost za vrednosnu selektivnost stereotipa, koja se prenosi i u širu javnost, ne mogu da izbegnu. Naime, među istraživačima kao da je postojao i kao da postoji konsenzus oko "dobrih" i "loših" stereotipa, pa su neki nesporni ili štaviše poželjni, neophodni kao "saznajna norma", "akademska ili ideološka legitimacija", dok ovi drugi, opet po tom nepisanom dogovoru, ne dolaze u obzir. Važno je, stoga, još jednom naglasiti da su u "upotrebnoj praksi" stereotipa od samih vrednosti i sadržaja koji se njima prenose izrazitije funkcije koje ovaj fenomen obavlja, tj. da je domen njegovog delovanja manje u strogo shvaćenoj semantičkoj ravni a više na nivou činjenja, odnosno u sferi operacionalnog i maskirnog. U tom smislu, stereotip funkcioniše kao "prepoznatljiva maska" za kompleksnost i promenljivost pojava koje pokriva. Budući da je neretko sredstvo bazične orijentacije, on istovremeno može odgovarati zadovoljenju kratkoročnih potreba, odnosno izazivati očekivani efekat u datom kontekstu i, na drugoj strani, stereotip može biti upotrebljen kao sredstvo usme-

⁶ Više u: G. Đerić, *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopojmanje i predstavljanje: Mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju/IP "Filip Višnjić", Beograd, 2005, 41-46.

ravanja "kompleksnijih projekata", odnosno u funkciji strukturisanja, održavanja ili (re)osmišljavanja "slike sveta".⁷

Potvrde za ovu tvrdnju možemo iznalaziti u različitim domenima, od svakodnevnog do političkog govora ili govora ekonomske propagande. Za priču o tome kako funkcioniše stereotip, i posebno za onaj njen deo koji naglašava važnost kontekstualnih činilaca prilikom njegove teorijske razgradnje, odnosno "destereotipizacije", ilustrativnim mi se čini razgovor koji su krajem sedamdesetih godina prošlog veka vodili Margerit Jursenar i Matje Galej povodom romana *Završni udarac*, pisanog pred sam Drugi svetski rat. Glavni junak *Završnog udarca* je Erik, Namac kome politika nije važna. Margerit Jursenar ga prikazuje kao avanturistu, sa simpatijom i bez ikakvih ideoloških predznaka. Upravo to izaziva Galejeve nedoumice, koji dovodi u pitanje samu mogućnost da neko u "jakom ideološkom vremenu" bude politički ravnodušan, odnosno da ne daje za pravo i ne pridaje važnost ni jednoj ideologiji. Drugim rečima, oštrica Galejeve opaske usmerava se na izvesnost maskiranosti ideološkog stava neutralnim iskazom, odnosno na iluzornost Erikove političke neopredeljenosti u političkom vremenu. Njegove sumnje su direktne:

*- Neću Vam ništa novo reći ako primetim da svaka osoba koja za sebe kaže da je apolitična, uglavnom pripada desnici.*⁸

Odgovarajući na ovu, iz perspektive sedamdesetih godina, sasvim razumljivu konstataciju, autorka se prvo osvrće na način kojim se ovo tvrdi, naglašavajući zahteve vremena ili konteksta, odnosno tadašnje društvene i intelektualne mode, da bi tek potom, braneći "realnost" svog književnog lika, razvila argumentaciju u odbranu apolitičnosti i stanovišta koje bi bilo izvan zadatih opcija u postojećem registru (levo-desno):

*- Dozvolite mi da razmislim o tom sudu koji je suviše odsečan da bi mi izgledao prihvatljiv... Ta formulacija jednostavno dokazuje da je, trenutno, ideologija leve u prednosti nad politikom desnice – ili nastoji da bude u prednosti.*⁹

⁷ S. T.Fiske, Controlling other people: The impact of power on stereotyping, u: Culture and psychology (ed.) Goldberger N.R., Verof, J.B., New York University Press, New York and London, 1995.

⁸ M.Jursenar, Širom otvorenih očiju. Razgovori sa Matjeom Galejem, Narodna knjiga, Beograd, 2004, 74.

⁹ U nastavku razgovora, autorka kaže i ovo: *Zbog toga često takozvani levičari imaju onu naivnost vernika iz ranog hrišćanstva, pošto su ubeđeni da su njihova rešenja obavezno dobra i jer sanjaju, kao i svi vernici, o jednoj vrsti edena koji je, na kraju, uvek nedostupan jer je čovek nesavršen i jer nijedan san o savršenstvu nije ni upola ostvaren a da ga ne prate greške i nasilje. Ne kažem da su te eshatološke sanjarije loše zato što su levičarske, već zato što ih pretvaraju u prazne formule.* Jursenar 2004, 74.

Ova priča o "levici" i "desnici" jeste priča o "civilizovanom" i "varvarinu", "čistom" i "prljavom", "hladnom" i "toplom", dakle, u svom najsvedenijem vidu, to je priča o "crnom" i "belom" ili svakom opozitu i, na kraju, suštinska priča o našoj uslovljenosti "jakim razlikovanjem" odnosno "postojećim registrima". Dakle, i u ovoj priči, kao i u nizu drugih, našem opažanju je prijemčivije ono "što bi moglo da bude" od onoga "što jeste". Da bismo se orijentisali, "tačno znali" ili "dobro videli", potrebno je da širok spektar "boja" svedemo na "osnovne", odnosno "tipske". U tom smislu, stereotip je neka vrsta obaveznog laganja, koje nije samo društveno dopušteno nego je i nužno da bismo došli do "istine". Na drugoj strani, sve izvan "jakog opozita" ili "zadatog registra", zasnovanog na uopštavanju, ostaje neimenovano, neprepoznatljivo i nestabilno. Budući "neklasifikovano", podložno je sumnji u svoju verodostojnost i, konačno, ono je "lažno" i zbunjujuće poput "maske" koja nas udaljava od onoga što je "pravi identitet".

Sažeti izvod iz razgovora Margerit Jursenar i Matjea Galeja za našu temu je koristan iz nekoliko razloga. U najkraćem, on pokazuje 1) da se već sama nominacija (levica, desnica...) može razumeti kao "skraćeni put", odnosno stereotip, 2) da je naše razumevanje sveta uslovljeno "jakim razlikovanjem" ili opozitima, 3) da je način na koji je nešto izrečeno jedan od plodnijih puteva "destereotipizacije" i na kraju 4) da je u razotkrivanju funkcionisanja stereotipa važnost konteksta¹⁰ i društvene mode od presudnog značaja, ali ne u smislu *univerzalnog ključa* kojim se otvaraju sva vrata teorijske analize, već u smislu pouzdanog načina da se razumeju njegovi dominantni mehanizmi prilikom strukturisanja pojavnosti i čovekove adaptibilnosti na nju.

Dosadašnje razumevanje stereotipa više su određivali način njegove analize i značenja prenesena u širu upotrebu, nego sama "priroda" fenomena. Iako je u teorijskom promišljanju *odsustvo* (ličnog) *stava* čest kvalifikativ fenomena tipizacije (kao i onih koji, navodno, na stereotipu zasnivaju svoje tvrdnje ili uverenja), posle ovog primera bi trebalo da bude jasnije da je fenomen stereotipa *jedno od osnovnih sredstava kako u obrazovanju stavova tako i u njihovom ustaljivanju*. Otuda su stereotipi, shvaćeni u najširem smislu, nezaobilazno sredstvo svakog kolektivnog i individualnog angažmana. U nekim od najtvrdih definicija ovog pojma, koje se neretko smatraju polaznim i nesporim, kaže se da je stereotip *lažna predstava* budući da je zasnovana na "prividnoj korelaciji" i minimumu znanja o onome što je predmet tipizacije. Istina je da su načelna selektivnost (u smislu nužnosti redukcije, "misaone ekonomičnosti" ili "skraćivanja") i selektivnost informacija (u smislu nedovoljnog poznavanja) bitne odlike stereotipa. Ne može se takođe sporiti da je pojedno-

¹⁰ Upravo je jedan od načina savladavanja protivurečnosti i nejasnoća u samom fenomenu "fiksiranja za kontekst", koji nas svakako ograničava (tematski ili vremenski npr.), ali koji daje mogućnost da se stvari situiraju i učine "iznutra" vidljivijim.

stavljanje istovremeno i odlika i funkcija stereotipa ali ni to da su, pored objedinjavanja redukovanih i pojednostavljenih znanja u zajednički imenitelj (to jest "sliku"), za ovaj pojam, koji se prvenstveno vezuje za *zbirno predstavljanje*, u operativnom smislu najvažnije njegove funkcionalne odrednice – podele, razdvajanja, klasifikovanja. Upravo zbog njih, "nepreciznost", "uopštenost", "prividna korelativnost" ili "lažnost stereotipa" za analizu ovog fenomena nije najsrećnije izabran put. U krajnjem slučaju, ako pretpostavimo izvesnost procesa "destereotipizacije", do njega bi se teško došlo "obrtanjem slike" ili prostim negiranjem; ovaj proces bi mnogo pre podrazumevao odgovore na pitanja *kada, kako, zašto i šta* se stereotipom postiže. Dakle, da li je ono što se stereotipom tvdi tačno ili netačno, odnosno lažno, u strogom smislu reči, za analizu je irelevantno pitanje.

Uvažavajući vrednost ovih pretpostavki, u daljoj analizi polazim od prvobitnog određenja stereotipa u teorijskoj praksi, kao *slika u našim glavama*,¹¹ u težnji da naglasim i njihovo "apriorno značenje", koje nije i ne mora biti verbalizovano. Stoga predloženo stanovište podjednako uvažava očekivani način "viđenja stvari" (reagovanja ili ponašanja) i ustaljeni način govorenja. Za razliku od savremenog razumevanja, u kome je stereotip skoro uvek verbalizovana predstava (retorički kliše), ova šira slika fenomena navodi na diferencijacije u okviru samog pojma na *jezičke stereotipe*, odnosno stereotipe u jeziku/govoru, koji su njegovo inherentno, neophodno svojstvo, i na *stereotipe u postupanju* (neverbalni, očekivani način reagovanja), ali i na *opšte stereotipe* i *stereotipe* manje opštosti, na *autopromotivne* i *introspektivne stereotipe* (Hercfeld), na *trajne stereotipe* i *savremene stereotipe* koji potvrđuju svoje vreme, odnosno odražavaju društvenu modu. Takvo stanovište podrazumeva semantičku razlikovnost u praktičnoj i teorijskoj operacionalizaciji, drugim rečima, pažnja se usmerava koliko na stereotip kao *kategoriju prakse* (u smislu *predznanja, osnovne orijentacije, potvrđene saznanosti* ili *funkcionalnosti*) toliko na stereotip kao analitičku kategoriju.

Pandan navedenoj podeli (na stereotipe u postupanju i jezičke stereotipe) bilo bi razlikovanje ovog fenomena na *neme* (prećutne ili ćuteće) i *glasne* stereotipe. Ako bi se ovaj ideal-tipiski model mogao dalje razvijati, nemi stereotipi bi u takvoj raspodeli više odgovarali tzv. introspektivnim, t(r)ajnim i opštim stereotipima, dok bi u domenu glasnih stereotipa bili oni koji se tiču autopromocije, markantnih mesta u opisu "savremenog stanja", mode u diskursu i uopšte užeg tematskog ili vremenskog konteksta. Ova gruba podela je sasvim uslovna i lako se može osporiti činjenicom da su i *opšti stereotipi*, upravo zbog "političke korektnosti" ili nekada uprkos njoj, neretko vrlo glasni

¹¹ Naglašavajući da stereotipi nisu neutralne slike, koje su tu samo zato da bi uspostavile "red u zbrci", Walter Lippman u delu *Public Opinion* (1922) prvi put imenuje fenomen stereotipa na ovaj način.

u bukvalnom smislu.¹² Ipak, ova podela, kojom se neki od problema sa fenomenom stereotipa još više naglašavaju, nikako rešavaju, (posebno u kontekstu "društveno poželjnog" i uvođenjem popularne sintagme "političke korektnosti")¹³ korisna je u približavanju kompleksnosti razloga u prilog obesmišljenosti pojma i na drugoj strani neophodnosti preciznijeg ovladavanja njime.

Boljem razumevanju ovog fenomena doprinosi napred navedena pretpostavka o čovekovoj uslovljenosti "jakim razlikovanjem" i predstavama koje su u osnovi opozitne (svetlo-tama, dobro-zlo, civilizovani – varvari ...). Takvim predstavama, koje su nesporna osnova orijentacije tokom našeg prilagođavanja svetu i socijalnog učenja, ponavljanje (u verbalnom smislu) i "praktikovanje" omogućuju kontinuitet, prividnu ili stvarnu važnost. Izvan njih, ostaje široko, verbalno nepokriveno polje. Na jednoj strani, "predstava" koja se prepoznaje kao stereotip postaje opšte retoričko mesto određenog konteksta; na drugoj strani, doslednost u "verbalnom neoznačavanju", ćutanju ili prećutkivanju, takođe može biti i jeste opšte mesto određenog konteksta, konstitutivni deo same prakse. Vitalnost veze između ovako označenih tipova stereotipa je nesumnjiva: ono što se čuti ili prećutkuje, opstajajući kao konstitutivni deo značenjskog kontinuuma, napreduje iza površine "retoričkih kulisa", praktikuje se u samoj prinudi "sveta života", katkada i u osmišljavanju trajnijih, "kompleksnih projekata". Iz ove perspektive, ćutanje je "glasnije", jer mu tek govorenje daje potpuni smisao, osvetljavajući upravo ono što je u ćutanju "najzlatnije". Pod *ćutanjem* se, dakle, ne podrazumeva samo neprevodivost u jezik ili negovorenje u bukvalnom smislu, nego mnogo više ono što ostaje "iza izgovorenog" kao neartikulisano ali "prisutno", preciznije, kao toliko "glasnan ostatak govorenja" da bi ostao nečujan i da bi se mogao drugačije manifestovati osim ćutanjem.¹⁴ S druge strane, i *glasno* (izgovoreno) skoro uvek referiše na "nemi poredak stvari" i ustaljeni "šablon" u mišljenju ili postupanju. Hipotetičkim uspostavljanjem lestvice važnosti ovako diferenciranih stereotipa na dijahronom planu, nemi stereotipi bi, uprkos svojoj statičnosti (ili zahvaljujući upravo njoj), imali "veću težinu" od glasnih stereotipa. Zato se u najkraćem može reći da je agresivnost glasnih stereotipa uslovljena ku-

¹² Primeri su u "javnom jeziku" prilikom doslednog preimenovanja "crnaca" u "obojene" i "Afro-Amerikance", "Cigana" u "Rome" ili nešto novijeg preimenovanja "Balkana" u "Jugoistočnu Evropu" i posebno specifikovanja odrednice "*Zapadnog Balkana*" za zemlje bivše Jugoslavije i Albaniju, čime se "politički-korektnim imenom" umesto navodnog oslobađanja od negativnih konotacija samo naglašava postojanje predrasude.

¹³ Za određenje nekog iskaza kao *politički korektnog* odnosno *nekorektnog*, presudan je kontekst u kome se taj iskaz izriče. Dobar primer su kontroverze oko kvalifikovanja "ženskog pisma".

¹⁴ E. T. Hall, *The Silent Language*, Anchor Books Doubleday, New York, 1990. i D. Kurzon, *Interpreting Silence: Discourse of Silence, Pragmatics and Beyond* New Series, Amsterdam, 1998.

mulativnošću nemih stereotipa. Iz daljeg pojednostavljivanja bi sledilo da se glasnim stereotipima stvari menjaju, prevrednuju, dinamizuju, dok su nemi stereotipi tu da očuvaju ustaljeni poredak stvari. Ako je to tako, onda između ponavljajućeg (izgovorenog, glasnog) i prećutanog (nemog) postoji jak odnos. Potreba približavanja prirode ovog odnosa navodi na uvođenje drugih termina. To je, pre svih, *antistereotip* ili "obrnuti stereotip", kao drugo ime za *stereotip motivisan "nemim poretком stvari"*.¹⁵

Nasuprot ovim načelnim podelama (na stereotype u postupanju i jezičke stereotype, opšte stereotype i stereotype manje opštosti, neme i glasne stereotype...) u teorijskom radu dominira praksa definisanja "tipova stereotipa" koja podrazumeva tematska ili predmetna ograničenja. Tako imamo rasne, polne, etničke, profesionalne, ideološke, fizičke i druge stereotype. Međutim, problemi sa određenjem ovog fenomena i njegovom unutrašnjom diferencijacijom dodatno se komplikuju u situacijama kada se različiti tipovi stereotipa "srećno udružuju" prelivajući se iz jednog u drugo diskursivno polje, kada su na primer profesionalni stereotipi u službi "civilizacijskih stereotipa" (i obrnuto) ili kada etnički i polni stereotipi pomažu ideološke stereotype. Upravo je ovaj tekst prilog rešavanju jedne takve zamke, koja pod plaštom "polnosti" konstituiše svojstva "etničnosti". Ako se pod pojmom polnih stereotipa podrazumevaju vremenski, gramatički i semantički nataložene predstave o "muškom" i "ženskom" i o njihovom uzajamnom odnosu,¹⁶ postavlja se pitanje kako se ova vrsta stereotipa transformiše u etnički stereotip, postajući njegova bitna odrednica. Drugim rečima, pitanje je kako se ideal-tipska predstava "muškosti" (koja podrazumeva i ideal-tipsku predstavu "ženskosti") učvršćuje kao "imidž" celog kolektiva.

Odgovor na to pitanje pokušavam da dam u drugom delu teksta, u kome napred navedene pretpostavke o načinu funkcionisanja stereotipa i mogućnostima diferencijacije u okviru samog fenomena, ispitujem putem analize njihovog manifestovanja u kontekstu tradicionalnog diskursa, odnosno usmenog preda-

¹⁵ *Antistereotip* se može razumeti kao glasna reakcija na stereotype dugog trajanja ili *neme* stereotype. Zbog toga on nije strategija "destereotipizacije", nego je više postupak koji na kraju dovodi do još jačeg potvrđivanja stereotipa dugog trajanja. U književnoj imaginaciji ovaj fenomen se manifestuje kao potpuno obrtanje tzv. realne situacije. Kako dolazi do njegove operacionalizacije i "poistinjenja čuteće norme" u procesu kreiranja "kolektivnog imidža", biće jasnije iz drugog dela teksta.

¹⁶ Pored "praktične različitosti", koja se ostvaruje dodeljivanjem specifičnih ("muških" ili "ženskih") uloga u propagandnoj sferi, različitost polnih uloga je samorazumljiva već u samom jeziku, u tvorbenoj morfologiji, na planu sintakse i uopšte gramatike, i posebno na nivou otvrdlih sintagmi ili "jakih performativa"; polna (ili rodna) različitost dakle, može biti glasno izražena ("pravo muško", "žena k'o žena", "ženski poslovi" itd.), signifikovana gramatičkim nastavkom, ali i prećutna, podrazumevajuća, upisana u "kulturni kod" bilo koje zajednice.

nja. Uvedena distinkcija na neme i glasne stereotipe treba da približi način kreiranja "polne preraspodele" u tradicionalnoj socijalnoj poetici i posebno da ukaže na strategije nastanka "ponositog svojstva muškosti" u kolektivnoj introspekciji. Ova analiza se, međutim, ne iscrpljuje u detaljnoj rekonstrukciji mogućeg dispozitiva jednog od popularnijih stereotipa u kolektivnom samorazumevanju. Istina, njome se tek naznačeni problemi kolektivnog samoodređenja i predstavljanja ali, mnogo više, njome se testira predloženi način interpretacije ovih problema. U krajnjem smislu, dakle, analiza koja sledi je pokušaj da se pored osvetljavanja postupka kreiranja "muškosti" kao posebnog svojstva, proveri operativnost diferencijacije na neme i glasne stereotipe u konstruisanju kako autoreprezentativnog "imidža" tako i "drugosti". Iz tih razloga, široki kontekst usmenog predanja sužava se na one njegove tvorevine koje u osnovi ruše podrazumevane konvencije uvođenjem motiva seksualne inicijative žene. Izmenjenim značenjem, lascivni govor u narodnom predanju postaje sredstvo i "ključ osnaživanja" onoga što i u polnoj i u kulturnoj hijerarhiji stabilno opstaje kao nemo ili verbalno neoznačeno u samom kontekstu. Obrtanjem "realne situacije" i izneveravanjem tradicionalne konvencije, što se dešava u "površinskom govoru", započinje taktička primena antistereotipa čiji je cilj da, s jedne strane, maskira duboke probleme zajednice o kojima se u zadatom kontekstu čuti a, s druge strane, da markira i potvrdi postojeću polnu konvenciju.

Kako "muškost" stvara razliku:

Primena nemih i glasnih stereotipa u poetičkoj praksi

...ali ni govor ni ćutanje nisu povlastice nijednog roda, a rodni pojmovi artikulisanosti mogu pružiti ogromne mogućnosti za upotrebu ironije i drugih sredstava ruganja.

Majkl Hercfeld

Polnost se razumeva kao bipolarna kategorija. Drugim rečima, binarizam ili opozitnost je u samoj osnovi razumevanja odnosa među polovima, u samom "polnom kodu". Kao i svaki drugi, i polni binarizam opstaje na grupnom označavanju (odnosno stereotipima) i na dubokoj kodiranosti uloga. Danas je jasno da su i u ovom opozitnom kodu uloge osetljive i promenljive, ali idući u prošlost, kodiranost polnih uloga se javlja kao čvrsto sistematisana i široko razgranata mreža. Tako u sistemu "dvojnih klasifikacionih obeležja" drevne slovenske kulture, odnosno u paradigmi njenih *binarnih opozicija*, jedan od glavnih parova, pored opozicije *desni-levi*, jeste opozicija *muški-ženski*. Srpski popis binarnih opozicija nema osam parova iz drevnog slovenskog popisa i sadrži devet novih parova kojih nema u slovenskom popisu. I same povezane,

binarne korelacije prema orijentaciji u prostoru (desni-levi) i binarna korelacija prema polu (muški-ženski) impliciraju i druge veze. Sledi da u srpskom popisu "muškom", odnosno "ženskom" polu, prema navedenoj paradigmi od ostalih prostornih opozicija odgovaraju: muški – gornji : ženski – donji; muški – prednji : ženski – zadnji; muški – istočni : ženski – zapadni; muški – ulazni : ženski – izlazni; muški – uzdužni : ženski – poprečni; muški – kuća : ženski – šuma.¹⁷ Binarni sistem pravila ovog popisa samo okvirno upućuje na "(a)simetriju" među polovima, pozicije i uloge koje prate ženski pol. *Ženskom*, dakle, odgovara *levo*, što konotira sa naličnim, zadnjim, drugim. Prema ovoj raspodeli, uloga žene jeste da sledi,¹⁸ odnosno prati, a ne da preduzima. To je skoro opšti (prećutni) kliše o ženi i u savremenom svetu, zbog čega ni ova podela, kao ni dominacija gramatičkog muškog roda u profesionalnom predstavljanju "ženskog jastva",¹⁹ izvan razloga iz okvira već podrazumevajućeg "sociologizma", tradicionalnosti i konzervativnosti samog jezika, ne daje nikakve druge odgovore, odnosno ostaje nema za razloge koji bi išli dalje od "podrazumevajućih". Ali, upravo trajnost karaktera ove (a)simetrične raspodele više navodi na upitanost o uzrocima njenog opstanka nego što poziva na uzaludnu borbu da tako ne bude.

Pasivnu ulogu žena ima i u narodnom predanju, odnosno folkloru, čiji je jezik u doslovnom smislu kodiran, pa je tumačenje tvorevina narodnog predanja prihvatljivo jedino sa stanovišta funkcija koje obavlja u datom kontekstu a ne u smislu "trajnih istina" kulture u kojoj je nastao.²⁰ Pasivnost žene i njena manje vidljiva uloga izvan porodičnih odnosa, jeste uobičajeni, podrazumevajući obrazac njenog ponašanja ponašanja koji se može pratiti u različitim sferama. Očekivano bi bilo da se i u sferi intimnosti ovaj obrazac ponašanja potvrđuje. O domenu seksualnog, međutim, podaci se mogu rekonstruisati tek posredno, u ovom slučaju analizom lascivnih motiva u usmenom predanju.

¹⁷ Videti: N. Tolstoj, *Jezik slovenske kulture*, Prosveta, Niš, 1995.

¹⁸ U arhaičnoj nominaciji Crne Gore sinonim za ženu, tj. suprugu, je *stopanica*, što bukvalno znači da ona "smerno stupa iza muža". Videti: V. Dvorniković, *Žena kao problem*, U: *Borba ideja*, NIU Službeni list SRJ, Tersit, Beograd, 1995, 203-208.

¹⁹ Intervjui sprovedeni u okviru istraživanja "Politika i svakodnevni život" (prir. Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević) pokazuju da prilikom ličnog predstavljanja ispitanica, na formalnom planu iskaza, postoji izrazitija upotreba muškog roda, posebno kada ispitanice govore o svom profesionalnom i etničkom samopoimanju. Na postavljeno pitanje *Ko ste Vi?* pored odgovora "majka", "uspešna žena", "mirna, poštena, iskrena osoba", preovlađuju odgovori tipa "student", "pravnik", "prosvetni radnik", "stomatolog", "penzioner", "Srbin", "običan građanin". Đerić 2003, 206-207.

²⁰ S jedne strane, cilj ovakvog tumačenja je u razumevanju "povratne sprege" između teksta i konteksta u kome je nastao. S druge strane, ovakvo istraživanje je važno za savremenost, jer sve što čini deo "kulturnog pamćenja" jeste i sastavni deo sinhronije jednog društva. Drugim rečima, dominantni siže usmenog predanja mogu (ali i ne moraju) imati preskriptivnu funkciju u savremenom razumevanju baštinka tog predanja.

Iako je teško pretpostaviti da u patrijarhalnoj kulturi, i posebno u poeziji na kojoj je ova kultura delom zasnovana, inicijativa žene u seksualnom odnosu uopšte postoji,²¹ pažljivim čitanjem moguće je pronaći primere koji upućuju na suprotan zaključak. Drugim rečima, postoji vidljiva napetost između onoga što čini "žensko jastvo" u tradicionalnom razumevanju i predstava tog "jastva" u pojedinim tvorevinama usmenog predanja. Zato je iz domena uobičajenih predstava i "otvrdlih stavova" o ženskim ulogama u narodnom predanju²² interesantno izdvojiti *izuzetke* koji naizgled ruše ujednačenu sliku o tradicionalnim ulogama "majke" i "sestre". Ova "neobičnost" usmerava na traganje za "skrivenom porukom" i razlozima upliva "kreativnog" u "konvencionalno" prilikom stvaranja ideal-tipske predstave žene.

Izneveravanjem klišea muško-ženskih odnosa i pronalaženjem izuzetaka od uobičajenih "pravila" u usmenom stvaralaštvu pokušaću da pokažem u ime čega je izneveravanje prepoznatljivog klišea bilo moguće. Kao građu za to korišću isključivo zapise usmenog predanja iz različitih perioda koji tretiraju intimne aspekte muško-ženskih odnosa. Analizu ću započeti primerima iz narodne poezije u kojima su lascivni motivi "propratni sadržaj" epske narativizacije. Stilizacija pesme "Ropstvo i ženidba Jakšića Šćepana", koja prema Vukovoj klasifikaciji spada u red najstarijih junačkih pesama, zasniva se upravo na seksualnoj inicijativi zaljubljene Hajkune.²³ Neobičnost ovog postupka u kontekstu ukupnog tradicionalnog predanja ogleda se u Hajkuninom otvorenom pozivanju Šćepana na ljubavni čin:

*Oj Šćepane, oblubi mi lice.*²⁴

U nastavku pesme na ovu smelu ponudu Šćepan odgovara "da hrišćanski zakon ne dopušta da kaurin ljubi turske bule", jer

Nebo bi se vedro rastvorilo

²¹ Srpska patrijarhalna tradicija, onako kako ju je opisao Gerhard Gezeman, pretpostavlja verbalno zanemarivanje lascivnih tema. Ovu tradiciju identifikuju oni elementi koji na prvo mesto stavljaju uzorne porodične, bratske i plemenske odnose, tako da bi seksualne teme narušile ozbiljnost tradicionalno negovanog obrasca. G. Gezeman, Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca, Cetinje, 1968, 145-146.

²² To je zapravo stereotip ili čvrsta konvencija tretiranja žene u usmenoj tradiciji (vidljiv i u srpskoj narodnoj poslovice *Teško zemlji kuda vojska prođe i devojci koja sama dođe*) pa bi se svako paradigmatično odstupanje od te konvencije moglo smatrati *antistereotipom*.

²³ *Od kad ga je okom vidijela,/ Teške su je muke popanule:/ Preonoć je na snu ga gledala,/ Preodan je groznica vatala.* "Ropstvo i ženidba Jakšića Šćepana", V. Stefanović-Karadžić, Srpske narodne pjesme II, Prosveta-Nolit, Beograd, 1987, 95.

²⁴ Op. cit.

*A iz neba padnulo kamenje,
Ubilo bi i mene i tebe.²⁵*

Hajkuna samouvereno insistira na svom naumu, rešena da se i pokrsti, ako joj prethodno Šćepan obeća da će posle toga postati njegova ljubavnica:

*Ako ćeš mi dati vjeru tvrdu,
Da me hoćeš uzet za ljubovcu,
Ja se hoću pokrstit za nago;
Da pašino blago pokupimo,
Da bježimo stojnu Bijogradu.²⁶*

Ovi, načelno lascivni, stihovi ne izražavaju samo žensku upornost, odlučnost, seksualnu inicijativu ili erotsku želju. U njima je očigledno reč i o nečem drugom, jer se ljubavni čin problematizuje iz perspektive verske različitosti. Poetsko smeštanje ljubavnog čina u religijski kontekst i njegova uslovljenost njime, kao i Hajkunino *a priori* preferiranje predstavnika hrišćanstva, nije usamljeno u narodnoj poeziji. Aleksandar Kostić u delu *Seksualno u našoj narodnoj poeziji* navodi i primer Hajke devojke iz druge varijante pesme "Ženidba Banović Sekule", koja se Sekuli obraća skoro istim rečima kao Hajkuna Šćepanu:

Ajde, dušo, oblubi mi lice!²⁷

I u još starijim pesmama, inicijativa je takođe markirana za pripadnicu "druge vere". Tako se u bugaršnici "Sultana Grozdana i vlašić Mladen" sultanija na sličan način obraća Mladenu:

Ljubi mene, Mladene, u ovoj drobnoj ruži!²⁸

Stilski – uvođenje u ljubavni čin je manje-više tipizovano i svodi se na "neposredni ljubavni poziv" nekom muškarcu, kako u Vukovim tako i u starijim zapisima pesama. Tematski – ovi motivi su razuđeniji: od situacija u kojima zarobljeni hrišćanin privlači pažnju žene onoga u čijem je zarobljeništvu, do situacija "naivnih igara" i opklada. Ono što je dosledno isto jeste princip po

²⁵ Op. cit.

²⁶ Op. cit.

²⁷ A. Đ. Kostić, , Seksualno u srpskoj narodnoj poeziji, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb, 1978, 82

²⁸ V. Bogišić, preuzeto iz: Kostić 1978, 141

kome je muškarac hrišćanin a žena muslimanka. Taj princip je religijski²⁹ i u pesmi "Ajka Šarengaća"³⁰, koja peva o istoimenoj devojci spremnoj da "uz opkladu da se ništa neće desiti" prespava zajedno sa muškarcem. I ovaj hrišćanin je takav da Ajka zaboravlja na opkladu "pa budi Jovu kitom bosioaka" i skoro srdito poziva na ljubavni čin.

Uvođenjem motiva seksualnog odnosa na kome insistira žena, narodni pevač kao da govori o odnosu i rivalitetu dveju vera, hrišćanske i islamske, ili o rivalitetu dveju kultura. Time razvijanje ovog motiva postaje medijum prenosa i pokazivanja "ozbiljnijih društvenih odnosa", jer se upravo pravilnošću u odstupanju od uobičajenog obrasca pokazuje kako je svaki od ženskih i muških likova u navedenim pesmama u metonimijskom odnosu sa celinom (kulturnom, verskom, etničkom), odnosno, kako je svaki od njih "slika u malom" te celine. Otuda je jasno da se ovi poetski klišeji kao "retoričke maske" nastale grupisanjem prema sličnosti, u osnovi grade posredstvom dveju stilskih figura – metonimijom (deo predstavlja celinu) i metaforom (deo je slika celine).³¹ Ova vrsta povezanosti pokazuje i to da se seksualnost, ili još bliže ovom kontekstu – "muškost" – kao zajednički "vezujući atribut", može projektovati na širi kulturni identitet i ne sasvim nezavisno od tradicionalne preraspodele "polnih uloga".

Da je kulturno i religijsko "nadmetanje" putem seksualne moći važna odlika usmenog predanja jasno je i iz pesama "Ajkuna sestra Asan-agina",³² "Tvrđa Srbina u vjeri"³³ i "Opet tvrđa u vjeri"³⁴ iz Vukove zbirke. Ova pesma je interesantna i zato što se u njoj nalazi primer nekrofilije. Naime, Eminu je zarobio Bane-kaurin, želeći da je pokrsti, zbog čega ona skače sa kule. To nije njen "trijumf" jer je, prema stihovima, posle sedam dana "*mrtvu Bane Emku obljubio*". Motiv nekrofilije (u suprotnom smeru) figurira i u jednoj verziji daleko poznatije pesme "Smrt vojvode Prijezde", ali se on, za razliku od Erlangenskog rukopisa, u Vukovoj zbirci zanemaruje, tačnije, izostavlja.³⁵ Raz-

²⁹ Erotski motivi usmenog predanja otkrivaju pored religijskih i rasne stavove, iako u znatno manjoj meri. Videti npr. pesmu "Marko Kraljević i kći kralja arapskoga" (Stefanović – Karadžić 1987, II, 64) u kojoj seksualna inicijativa potiče od tamnopute žene, koju Marko Kraljević odbija s gađenjem, iako je prethodno prihvatio njenu pomoć u planiranju bekstva. Zbog toga je prinuđen da se požali majci sledećim rečima: *Zagrlj me crnijem rukama,/(...) Ona crna, a bijeli zubi/To se mene mučno učinilo.*

³⁰ Stefanović – Karadžić 1987, V, 701

³¹ Videti: M. Hercfeld, Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi, Biblioteka XX vek, Beograd, 2004, 137.

³² Stefanović – Karadžić 1987, I, 741.

³³ Stefanović – Karadžić 1987, I, 650.

³⁴ Stefanović – Karadžić 1987, I, 651.

³⁵ Završetak pesme "Smrt vojvode Prijezde" u Vukovoj zbirci je ovakav: *O Prijezda, dragi gospodaru, /Morava nas voda odranila,/Nek Morava voda i sarani. /Pa*

like koje se javljaju u starijim i novijim zapisima usmenog predanja, kada je reč o motivima iz domena seksualnog, svode se na odnos između *nerazmišljanja* i *razmišljanja* o kulturnom obrascu koji se ostavlja u nasleđe: što su noviji zapisi pesama, to su i religijski i nacionalni obrasci upečatljiviji. U njima, uloga žene, odnosno "ženskog karaktera" u vernakularnom usmeravanju, nije nevažna kako se čini. Ona je, iako "pozadinska", važna, jer se posrednim podcrtavanjem "ženskog karaktera" isticalo ono što je za vreme koje se opeva bilo ključno pitanje. Stoga, način narušavanja "podrazumevajućeg" obrasca intime muško-ženskih odnosa podstiče na razmišljanje o značaju drugih društvenih odnosa, pre svih problema potvrđivanja "kolektivnog identiteta i samopouzdanja", u kojima seksualnost postaje jedan od najvažnijih simboličkih označitelja u konstruisanju kolektivne posebnosti. Pretpostavka je, dakle, da je tipizovanost "lascivnih mesta" u usmenom predanju maskirni jezik za prisutne probleme i za prevrednovanje odnosa moći u vantekstualnoj ravni i, još važnije, da princip prema kome se narušava doslednost u tradicionalno muškoj inicijativi konstituiše širi kulturni obrazac od polnog. Prema navedenim primerima, usmenom stvaralaštvu je imanentna "labilnost" žene druge religije, pa se može pretpostaviti da su poetski klišeji o lascivnom glasni, autopromotivni stereotipi koji se prepoznaju kao indikatori mnogo šireg i drugačijeg smisla. Ipak, nezavisno od njega, osnovna funkcija preosmišljavajućih "klišetiranih izuzetaka" ostaje u tome da se naglasi kulturna razlika: u suprotnom smeru, pokazuje se, "labilnosti" žene nema, osim u pesmi "Banović Strahinja", gde je njegova "verna ljubav" ipak oteta i gde je glavni motiv veličina Strahinjinog oprosta.³⁶

Upadljivo je da stereotip "muškosti" u ovom kontekstu ne govori o onom što jeste već o onom što bi moglo da bude. Stalnost dodeljenih uloga u "inovativnom vokabularu" usmenog predanja, i posebno vezivanje seksualne inicijative za ženu islamske vere, posredno potvrđuje dominantno razumevanje "ženskog jastva hrišćanke". Funkcija ovih poetskih izuzetaka je u kreiranju čvrstih obrazaca identifikacije, tako da sfera seksualnog u ovim pesmama

skočiše u vodu Moravu. /Car je Memed Stalać osvojio,/ Ne osvoji dobra ni jednoga./Ljuto kune Turski car Memede:/Grad-Stalaću, da te Bog ubije,/ Doveo sam tri iljade vojske,/ A ne vodim, nego pet stotina. Međutim, Erlangenski rukopis (br.70) beleži i stihove koji sa današnjeg stanovišta kompromituju cara Memeda, a ne Prijezdinu ljubav ili posredno hrišćansku veru. Ipak, ovih stihova u Vukovoj zbirci nema: *I mrtvu je care izvadio,/ I mrtvu je care obljubio.* Razlog izostavljanja upravo ovih stihova u Vukovoj zbirci može biti ili u estetskim zahtevima ili u otklanjanju insinuacija da je pripadnik "tuđe vere" ljubio "naše žene", pa bile i mrtve, jer bi se to kosilo sa uobičajenim pravilima tadašnje "folklorne ideologije". Bliži istini je, čini se, drugi razlog, jer motiv nekrofilije u svojim zbirkama Vuk ostavlja kao nesporan kada je reč o hrišćaninu i muslimanki.

³⁶ Stefanović – Karadžić 1987, II, 191.

postaje metanaracija za izražavanje važnijih socijalnih odnosa i polje na kome se više odmeravaju "snage kulturnog identiteta" a manje iskazuje "polna ravnopravnost" ili "seksualna sloboda" kako bi se to danas reklo. Pokazivanje ovih "sloboda" može samo "na prvo čitanje" izgledati kao "cilj" a ne "sredstvo" poetske poruke, jer je u nizu pesama intencija u isticanju privlačnosti i naglašenih osobina "muškosti" pripadnika hrišćanstva. Upravo se u to ime postojeća konvencija u socijalnim odnosima oneobičava seksualnom inicijativom žene, čime se površno značenje ovog motiva transformiše u simptom i "rešenje" već postojećeg neverbalizovanog konflikta.

Kako domen erotskog ili lascivnog nije samo sredstvo u funkciji stilizacije i umetničkog okvira "glavne priče", tako se i polje relevancije u analizovanim pesmama premešta sa tematske u idejnu ravan, i to u *nemu sferu* i pre-tekst, odnosno "iza predstavnog plana neposredne radnje". Drugim rečima, tipska metaforizacija ljubavnog čina reorganizuje osnovni smisao: preinačenje polne konvencije u površnom značenju, postaje "glasni" simbol razlike u širem socijalnom kontekstu. Činjenica semiotičkog dualizma lascivnog diskursa nagoveštava način kreiranja i modelovanja kulturnog sistema, u kome idejni efekat – iza predstavnog plana lascivnih stihova, kao svojevrzne semiotičke iluzije – ima suštinski karakter.³⁷ To je sugestivni govor o onome što se prećutkuje i što kao daleko važnije leži u motivacionoj osnovi samog lascivnog govora. Stoga seksualni motivi u ovom kontekstu, iako vrednosni i preosmišljavajući, ostaju u funkciji potvrđivanja kulturnog sistema i 'kulture intimnosti'³⁸, jer se navodnim "kreativnim rušenjem" društvenih konvencija stabilizuje odnos ka ženi takav kakav jeste. Upravo ova inovacija u konvenciji upućuje na njenu strategijsku važnost u konstruisanju stabilnih odrednica "etnotipa". Princip je, čini se, jednostavan – tipskim narušavanjem tradicionalnih društvenih kon-

³⁷ Iako je moguće da su lascivni motivi usmene poezije, između ostalog, projekcija "muškog sna o zadovoljstvu", "čarima Istoka", "raspusnosti" itd., za ovu analizu ta pretpostavka ostaje nevažna.

³⁸ Pod pojmom kulturne intimnosti, koji preuzimam od Majkla Hercfelda iz njegove istoimene knjige, podrazumevam *privatnost nacija, sličnu familijarnosti, intimni kolektivni prostor ispunjen kolektivnim znanjima koja se ne iznose javno*. To su sva ona kolektivna verovanja o *nama*, ali i o *drugima*, verovanja i značenja koja mogu da iskrсну najčešće u formi vica ili u ekscesnoj situaciji, ali o kojima se uglavnom čuti i o kojima je neumesno govoriti pred *strancima*. Kulturnu ili nacionalnu intimnost čine sve takozvane kolektivne 'vezujuće osobine', koje su izvor spoljašnje neprijatnosti i unutrašnje sigurnosti. One se najčešće odnose na zamišljene narodne odnosno nacionalne suštine i vrednosti, specifična svojstva, na osobenosti i razlike u odnosu na druge, uglavnom susede. Njihovo dosledno istraživanje i praćenje pokazuje srazmerno pražnjenje i punjenje u zavisnosti od potreba i konteksta, ali 'istine dugog trajanja' i 'slike u glavama', nikada sasvim ne nestaju. U njihovoj trajnosti i stalnoj potencijalnoj prisutnosti sadržani su i agensi manipulacije i eskalacije u kriznim periodima.

vencija, ono što se naizgled prevrednuje i menja zapravo se potvrđuje ili, preciznije, tipska reorganizacija polnih odnosa je način da se kreativnim odstupanjem od konvencije potvrdi sama konvencija.

Pored ove, lascivni stihovi obavljaju i druge funkcije u datom kontekstu, budući da performiraju samoopažljivi status kolektiva. Kao sredstvo u izgradnji "kolektivnog samopouzdanja", mogu se tumačiti u značenju dispozitiva do danas zloupotrebljavane predstave o seksualnoj moći srpskih (balkanskih) muškaraca. Drugaćijim čitanjem, to može biti priča o počecima 'erotizovanja', 'autoegzotizovanja' i 'autoorijentalizovanja' u domenu kolektivne reprezentacije – (samo)predstavljanja "viška" usled opažljivog "manjka" u datom društvenom kontekstu. Fantazam o muškosti postaje razumljiviji uvažavanjem vankontekstualne realnosti, odnosno dijahrone perspektive položaja Srba: obespravljeno i odsustvo dominacije u bilo kojoj sferi nadomešćena je seksualnom moći. Na taj način "muškost" (u značenju jakih performativa: "muškarčina" ili "pravo muško") postaje "mera svih stvari", najvažnija dimenzija kojom se upisuje granica između "dvaju svetova". Da bi taktička inverzija moći uspešno funkcionisala,³⁹ kontekstualna uslovljenost se stavlja u drugi plan ili se prećutkuje, a upravo iz nje proizlaze osnovni motivi tipizovanja lascivnog. Ukratko, istinska i "nema pozicija podređenog" posredno se transformiše u poziciju "nadređenog" preko motiva seksualne dominacije.

Na kraju, bilo bi korisno proveriti da li analizovani primeri usmenog predanja, odnosno teorijski konstrukt zasnovan na "glasnom" i "nemom" stereotipima, može da bude neka vrsta putokaza ili "pokaznog modela" u razumevanju nastanka bilo koje vrste "identiteta" ili "jakog opozita". Meni se čini da može, iako su na ovom primeru strategije podcrtavanja kulturnog ili etničkog identiteta sigurno izrazitije nego drugde, budući da je sredstvo tog podcrtavanja seksualnost, odnosno "muškost". Krajnji cilj instrumentalizacije ovog "sredstva" je u tome da tipizovani nagoveštaj seksualnog čina između predstavnika različitih vera zadobije značenje poetske esencijalizacije kolektivnog.⁴⁰ Kao i u drugim diskursima, esencijalizacija je i ovde nemoguća bez stereotipa, odnosno "ujednačavanja" ili iznalaženja sličnosti po nekom osnovu. Između ostalog, uloga stereotipa (ili "sličnosti") jeste u tome da se stvori i oživi vera u ono što se njima saopštava. U konkretnom slučaju, kada se "sličnost" ostvaruje pravilnošću dodeljenih uloga u polnom odnosu, seksualnost ima značenje "homogenizujućeg simbola" u kolektivnoj samopercep-

³⁹ Videti : W. J. M. Mackenzie, *The Study of Power, Power, violence, decision*, Penguin Books, 1975, 49-61, posebno deo "Proverbs and Images", 49-57.

⁴⁰ U tekstu "Seksualizovanje Srba" autori ispituju način na koji se nacija samodefiniše uz pomoć *scientia sexualis*. Videti: D. I. Bjelić, i L. Koul, *Seksualizovanje Srba, Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, D. I. Bjelić i O. Savić (ur), Beogradski krug, Beograd, 352-387.

ciji. Tako autopromotivni stereotip postaje vrednost, zajedničko obeležje ili "vrsna razlika" za ceo kolektiv.

Kako i zašto se stereotip "muškosti" održava sve do danas, u značenjima koja ga spasavaju onoga što on jeste – samo jedna od 'potrošenih/nepotrošenih priča' narodne mitologije – sasvim je drugo pitanje. Uzimajući u obzir čovekovu povodljivost za retoričkim, za život ovog stereotipa, baš kao i za život bilo kog drugog stereotipa, najvažnije je ponavljanje i praktikovanje. Budući da su autorske ambicije bile nešto veće, ovaj odgovor ne zadovoljava u potpunosti: ilustracijom osamostaljivanja jednog od diferencirajućih stereotipa u autoreprezentativnom diskursu, bila mi je namera da približim mogući način kreiranja semiotičkog prostora u kolektivnom pamćenju, ali istovremeno da uputim na refleksije u savremenosti, odnosno efikasnost i trajnost ovog stereotipa u kolektivnoj uobrazilji.

U činjenici da svojstvo "muškosti", kao i druge vrednosne odrednice "etnوتا", uglavnom pripadaju domenu neproverljivog i nedokazivog, krije se samo varljivi trag za odgovor na pitanje o njihovoj trajnosti. Čak i u slučaju "egzaktne proverljivosti" on bi, kao što je već navedeno, bio sasvim nebitan za analizu. Druga, nešto važnija činjenica za odgovor koji tražim, odnosi se na pozitivno razumevanje stereotipa "muškosti" u lokalnom kontekstu. Ipak, ni lice ni naličje ove 'medalje' ne može se posmatrati izvan šireg konteksta: koliko je stereotip "muškosti" pozitivan, koristan ili zabavan na lokalnom nivou, toliko je negativan izvan njega, u čemu i leži apsurd njegovog održanja kroz autoreprezentativnu propagandu – viceve i kvazinaučna istraživanja u popularnoj štampi, čiji se rezultati objavljuju na prvim stranama. Odgovor koji mi se čini najverovatnijim jeste da je za Srbe danas, kao i za one u "tursko doba", ostalo malo domena u kojima bi se afirmisali ili bar ravnopravno učestvovali, tako da im ne preostaje ništa drugo nego da svoju kulturnu intimnost, radi zabave, relaksacije ili utehe, ospoljavaju na svoju štetu. To je, kako nekada tako i danas, način odbrane i jedna od strategija taktizovanja "viškom" usled opazljivog "manjka" u vidljivim i proverljivim parametrima savremenog društvenog konteksta.

Konačno, funkcija ovog stereotipa danas je skoro ista kao i nekada, jedino što savremeni Srbi ne znaju tačno ko su danas njihovi "Turci".

Hipotetički, čak i kada bi to znali, ili hteli da pronađu svog 'Drugog', odnosno 'neprijatelja' nasuprot kome bi određivali svoje 'kolektivno sopstvo', ne znači da bi im to saznanje pokazalo šta oni *jesu*. Sigurnost u ono što 'kolektivno sopstvo' *nije* tek je jedna od kratkoročnih taktika – nesrećno i lako izabran način da se sakrije nesigurnost u pogledu svog 'kolektivnog sopstva'. Danas je jasno da neupitnost nacionalnog samorazumevanja nema mnogo veze sa svojstvima i predstavama koje mu se po navici pripisuju, ali tip ovih predstava ima veze sa 'imidžom' kolektiva i 'predznakom' svakog njenog pripadnika: usvojimo li imagološki stav da je 'nacionalni karakter' zapravo etnič-

ki stereotip, onda je on tek stilsko sredstvo pozitivnog ili negativnog profilisanja kolektivne propagande. I tako shvaćen, on nije zanemarljiv, kako nekada tako ni danas, kada su se stvari po ovom pitanju bitno promenile, posebno iz spoljašnje perspektive. Naime, u vreme nastanka analizovanih pesama, 'nacionalnost' ili preciznije 'narodnost' bila je vezana sa osećanjem zajedništva, odnosno sa 'narodnom svešću' o zajedničkoj pripadnosti, a ne sa ideologijom, kako je to od devetnaestog veka pa sve do našeg vremena. Iako osećajnost u pogledu nacionalnih pitanja tokom vremena nije izgubila na snazi, neupitnost samorazumevanja o kome je reč danas najviše ima veze sa saglasnošću oko korpusa kulturnih vrednosti, markera društvene istorije kolektiva i jasno profilisanih ciljeva: ta saglasnost je u novije vreme uvek državni projekt – način društvene organizacije i stvar stalnog preispitivanja i prevrednovanja, odnosno kontinuiranog 'rada na kolektivnom pamćenju' i njegovom prilagođavanju novonastalim potrebama. U tom okviru treba posmatrati predstave i sva vrednosna određenja iz srpskog vernakulara koja se do danas prepoznaju kao nepromenljivi zajednički imenitelji.

Literatura

- D. I. Bjelić, I. L. Koul, (2003), Seksualizovanje Srba, Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije, D. I. Bjelić i O. Savić (ur), Beogradski krug, Beograd, 352-387.
- Dvorniković, Vladimir (1995), "Žena kao problem", Borba ideja, NIU Službeni list SRJ, Tersit, Beograd, str.203-208.
- Đerić, Gordana (2003), "Svakodnevne diskursivne prakse o "osobinama naroda" i važnosti nacionalnog identiteta", Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002. (Ur. Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević). IFDT, Beograd, str. 175–211.
- Đerić, Gordana. (2005), Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi. Institut za filozofiju i društvenu teoriju / IP "Filip Višnjić", Beograd
- Fiske, T. Susan (1995), "Controlling other people: The impact of power on stereotyping". In: Culture and psychology (eds. Goldberger, N.R., Veroff, J. B.) New York University Press: New York and London
- Forel, August (1926), Etički i pravni sukobi u polnom životu (u braku i van braka). Izdavačka knjižarnica "Napredak", Beograd
- Gezeman, Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca, Cetinje, 1968.
- Hall, T. Edward, (1990), The Silent Language. Anchor Books Doubleday, New York
- Hercfeld, Majkl (2004), Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi. Biblioteka XX vek, Beograd
- Kolozova, Katerina (2003), "Identitet /jedinstva/ u izgradnji: O smrti Balkana i rođenju Jugoistočne Evrope", Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije. (Ur. Dušan I. Bjelić i Obrad Savić) Beogradski krug, Beograd, str. 295-307.

- Kostić, Đ. Aleksandar (1978), Seksualno u srpskoj narodnoj poeziji. Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb
- Kurzon, D. (1998), Interpreting Silence: Discourse of Silence. Pragmatics and Beyond New Series, Amsterdam
- Leerssen, Joep (2000), "The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey", Poetics Today, Vol. 21, No. 2, pp. 267-292
- Lippman, Walter (1922), Public Opinion, Hartcourt&Brace, New York
- W. J. M. Mackenzie, The Study of Power, Power, violence, decision, Penguin Books, 1975, 49-61.
- Marković, J. Predrag (2002), "Civilizacija protiv varvarstva – Prilog teoriji zajedničkog porekla etničkih stereotipa", u: Nova srpska politička misao. Posebno izdanje 3, s. 5-31
- Stef. Karadžić, Vuk (1987), Srpske narodne pjesme I , II. Prosveta-Nolit, Beograd
- Stef. Karadžić, Vuk (1987a), Srpske narodne poslovice. Prosveta-Nolit, Beograd
- Tolstoj, I. Nikita (1995), Jezik slovenske kulture. Prosveta, Niš

Gordana Đerić

THE SEXUAL IN THE ETHNICAL: AN ADDITION TO SERBIAN IMAGIOLOGY

The article deals with explanatorily relevance of the concept of stereotype in one of its original meanings – as a "mental image". This meaning of stereotype is starting point for further differentiations between linguistic and behavioral stereotypes (in sense of non-verbal and expected reactions); universal and particular stereotypes; self-representative and introspective stereotypes; permanent and contemporary stereotypes; finally and most importantly for our purposes, difference between silent and audible stereotypes. The first part of this article discusses functions and makes differentiation of stereotypes. In the second part, the relations of silent and audible stereotypes are tested against introduction of "innovative vocabularies" in popular inheritance. In other words, the explanatory power of this differentiation is investigated through an analysis of unconventional motives in Serbian epic poems. The goal of the argument is to clarify a procedure of self-creation of masculinity as a relevant feature of "national character" through "tactic games" of silent and audible stereotypes. Examination of these "poetic strategies" has a two-fold function: to illustrate the process of construction of particular features of "ethno-type", on the one hand, and to check hypothesis and models which are considered as frameworks of stereotype analysis, on the other.